

Commissie voor de
milieueffectrapportage

Programmatische Aanpak Stikstof (PAS)

Advies van de Commissie voor de milieueffectrapportage

30 juni 2011 / rapportnummer 2540-67

1. Advies over de Programmatische Aanpak Stikstofdepositie

Het ministerie van EL&I heeft de Commissie voor de milieueffectrapportage (verder de Commissie) bij de start van Fase III van de PAS gevraagd te adviseren over (het plan-MER voor) de Programmatische Aanpak Stikstofdepositie (PAS). De PAS beoogt een duurzame economische ontwikkeling samen te laten gaan met het realiseren van de doelen voor Natura 2000.

Dit advies geeft aanbevelingen voor het definitieve PAS dat volgens planning in het najaar 2011 gereed moet zijn. De Commissie heeft er waardering voor dat het ministerie vroegtijdig relevante partijen in het land bij de PAS betreft en de Commissie om advies heeft gevraagd om de kwaliteit van de besluitvorming te vergroten. Vanwege de complexiteit van de stikstofdepositie onderbouwt de Commissie haar advies uitvoeriger dan gebruikelijk bij andere plannen of projecten met aanzienlijke gevolgen voor het milieu. De Commissie hoopt dat hiermee de milieugevolgen van de PAS voor de besluitvorming zo goed mogelijk in beeld worden gebracht.

In bijlage 1 zijn de documenten opgenomen die door het ministerie van EL&I ter beschikking zijn gesteld en door de Commissie zijn gebruikt voor dit advies. Verschillende documenten waren nog 'in concept' en nog niet openbaar beschikbaar. De Commissie adviseert om bij de definitieve PAS alle documenten openbaar te maken.

Samenvatting en hoofdpunten van het advies

Een programmatische aanpak is op hoofdlijnen een juiste en werkbare aanpak om het dilemma tussen economische activiteiten en het behalen van de doelen voor Natura 2000 op termijn, structureel aan te pakken. De ambitie om naast het behalen van de natuurdoelstellingen tevens economische ontwikkelruimte te creëren is groot en vraagt aanzienlijke maatregelen en forse inspanningen over een lange termijn. De Commissie adviseert voor de besluitvorming de volgende informatie in beeld te brengen:

1. Geef zekerheid op welke termijn de instandhoudingsdoelstellingen worden behaald. Met een duidelijke termijn wordt de beoogde werking van de PAS meetbaar en toetsbaar gemaakt en wordt beter verdedigbaar dat bestaande activiteiten en nieuwe plannen en projecten geen significante gevolgen hebben in de zin van artikel 6, tweede en derde lid, van de Habitatrichtlijn.
2. Maak helder hoe tussentijds het functioneren van de PAS beoordeeld kan worden en geef aan met welk instrumentarium (monitoring en maatregelen achter de hand) tussentijds kan/moet worden bijgestuurd indien het doelbereik onvoldoende blijkt te zijn. Hiermee kunnen onvermijdelijke onzekerheden het beste ondervangen worden.
3. Maak de gebruikte invoergegevens, de achtergronddocumentatie over de werking van het model AERIUS, de brongegevens, rekenregels en de (on)nauwkeurigheid van de rekenresultaten openbaar. Geef daarbij aan welke rechten kunnen worden ontleend aan de door het model AERIUS gegenereerde potentiële ontwikkelruimte.
4. Maak inzichtelijk welke generieke maatregelen mogelijk zijn en welke reductie aan stikstofdepositie dit maximaal oplevert. Hiermee wordt duidelijk welke opgave lokaal mini-

maal noodzakelijk is, het biedt informatie welke combinatie van generieke en locatiespecifieke maatregelen het meeste (kosten)effectief is en hoeveel ontwikkelruimte mogelijk is.

5. Kwantificeer hoeveel stikstof met de maatregelen in de herstelstrategieën periodiek uit het ecosysteem kan worden verwijderd. Houd er rekening mee dat de effectiviteit van extra beheer beperkt zal zijn omdat het beheer, om aantasting door te hoge stikstofdepositie te ondervangen, in veel natuurgebieden al geoptimaliseerd is en intensiever beheer de instandhoudingsdoelstellingen (verder) kan aantasten.
6. Geef op hoofdlijnen aan welke andere dan de in de herstelstrategieën genoemde maatregelen mogelijk zijn om de instandhoudingsdoelstellingen te behalen en hoe deze maatregelen het doelbereik van de PAS kunnen ondersteunen. Geef daarbij in het bijzonder aan hoe de ecologische hoofdstructuur bijdraagt aan het behalen van de doelstellingen van de PAS en wat het versneld dan wel vertraagd realiseren van de ecologische hoofdstructuur betekent voor het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen en daarmee voor de PAS.
7. Geef een locatiespecifieke inschatting – inclusief onzekerheid – van de stikstofdepositie van plannen en projecten die in de PAS worden ‘opgenomen’ (op rijksniveau of in beheerplannen). Waarborg dat een ‘niet in betekenende mate’-vrijstelling binnen de ontwikkelruimte valt en geef tevens aan hoe de PAS kan worden toegepast of moet worden gebruikt op gebiedsniveau en in hoeverre een Passende beoordeling op plan- en projectniveau nodig blijft.
8. Zorg voor een afstemming in systematiek tussen de PAS en de provinciale stikstofverordeningen zodat een eenduidig en werkbaar instrumentarium ontstaat. Dit is met name van belang voor activiteiten met provinciegrensoverschrijdende effecten.
9. Beschrijf (in een plan-MER) de (milieu)gevolgen van de PAS. Denk aan de gevolgen voor andere natuur dan Natura 2000, gevolgen voor gezondheid (lucht, geluid, geur) door verplaatsing van activiteiten naar dorpen en steden, aantasting van waardevolle landschappen als gevolg van verplaatsing van activiteiten en energieverbruik.

2. De PAS

2.1 Achtergrond

Veel natuurgebieden hebben een zodanig hoge toevoer van stikstof dat kwetsbare flora en fauna worden bedreigd. Stikstof is daarmee een belangrijke oorzaak voor de achteruitgang van de natuur in Nederland. Voor de meest bedreigde flora en fauna zijn Natura 2000-gebieden aangewezen. Natura 2000 is het belangrijkste Europese instrument om de achteruitgang van de natuur te keren.

De meeste stikstof komt van landbouw, verkeer en industrie. Alhoewel ieder bedrijf of iedere weg afzonderlijk slechts een kleine bijdrage levert aan de totale stikstofemissie, leidt cumulatief tot een overbelasting aan stikstof in natuurgebieden.

Nederland is verplicht om maatregelen te nemen om de doelen voor Natura 2000 te behalen. Het gaat dan zowel om maatregelen die de bestaande milieucondities actief verbeteren als om maatregelen die voorkomen dat bestaande menselijke activiteiten en nieuwe plannen en projecten de beschermde flora en fauna in de Natura 2000-gebieden aantasten. Zolang onzeker is dat de verslechtering van Natura 2000 – door stikstofdepositie – gestopt kan worden en dat op termijn de doelen voor Natura 2000 behaald gaan worden, is ook onzeker of activiteiten door kunnen blijven gaan en of nieuwe activiteiten kunnen worden gestart.¹

Om uit deze impasse te komen heeft het kabinet besloten om een programma met maatregelen (de PAS²) op te stellen waarmee op termijn de natuurdoelen voor Natura 2000 kunnen worden gehaald en in de tussentijd duurzame economische ontwikkeling mogelijk blijft.

2.2 Juridische basis

De bestaande stikstofdepositie en de te verwachten autonome ontwikkelingen in de depositie brengen het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen van bepaalde Natura 2000-gebieden in gevaar en moeten daarmee worden aangemerkt als 'significant storend'. De PAS geeft invulling aan de verplichting in artikel 6, tweede lid, van de Habitatrictlijn om passende maatregelen te nemen om dit te voorkomen.

De PAS houdt voorts verband met het passend beoordelen van plannen en projecten in de zin van artikel 6, derde lid, van de Habitatrictlijn. Het gaat daarbij zowel om het aanpassen van bestaande activiteiten (bijvoorbeeld de uitbreiding van een veehouderij of de aanleg van een extra strook aan een bestaande weg), als om de uitvoering van geheel nieuwe activiteiten. Hierin kunnen twee situaties worden onderscheiden:

1. Een bestaande activiteit wordt aangepast of uitgebreid en er is gewaarborgd dat de stikstofdepositie op het Natura 2000-gebied vermindert of gelijk blijft ten opzichte van de oorspronkelijke situatie. In artikel 19kd Nb-wet is bepaald dat de depositie niet hoeft te

---

¹ De huidige jurisprudentie geeft immers aan dat elke toename van de stikstofdepositie in al overbelaste gebieden niet toelaatbaar is omdat in dergelijke gevallen in beginsel sprake is van significante gevolgen.

² De PAS is wettelijk geregeld in paragraaf 2a.2 van de Natuurbeschermingswet 1998.

worden betrokken bij de vergunningverlening in het kader van artikel 19d Nb-wet. Hetzelfde geldt voor een nieuw plan of project, waarbij een directe juridische relatie wordt gelegd met het beëindigen van een bestaande activiteit en waarbij gewaarborgd kan worden dat de stikstofdepositie vermindert of gelijk blijft.³ In sommige provincies kan saldering alleen nog plaatsvinden via een provinciale depositiebank (zie §2.7 over ontwikkelruimte).

2. Bij de uitvoering van het plan of project kan niet worden gewaarborgd dat de stikstofdepositie vermindert of gelijk blijft. Er bestaat met andere woorden (een kans op) een toename van stikstofdepositie op (delen van) het Natura 2000-gebied.

Naar het oordeel van de Commissie is de PAS voor beide situaties van belang. Bij uitbreidingen van activiteiten in overbelaste situaties, waarbij de depositie gelijk blijft of afneemt (de eerste situatie), is nu wettelijk verankerd dat geen sprake is van significantie (art. 19kd Nb-wet). Hoewel deze lijn door de ABRvS en door sommige auteurs wordt onderschreven, kan voor overbelaste situaties worden betwist of deze redenering Europeesrechtelijk juist is. Er is bij uitbreiding (bijvoorbeeld een extra stal of rijstrook) immers zonder twijfel sprake van een project in de zin van artikel 6, derde lid, Habitatrichtlijn. Ook in die situatie waarin de depositie ten opzichte van de oude situatie niet toeneemt, kan de bijdrage aan de totale (cumulerende) depositie wel degelijk significant genoemd worden indien die totale depositie de instandhoudingsdoelstellingen in gevaar brengt. De PAS kan voor deze situatie onder voorwaarden echter de onderbouwing leveren waaruit blijkt dat op termijn wel aan de instandhoudingsdoelstellingen kan worden voldaan. Langs de weg van het treffen van maatregelen in het kader van de PAS (conform artikel 6, tweede lid, Habitatrichtlijn) worden zo waarborgen gecreëerd om te kunnen uitleggen dat de betreffende depositie van een project als 'niet significant' beschouwd kan worden in de zin van artikel 6, derde lid, Habitatrichtlijn.

Ga in op de betekenis van de PAS voor zowel de situaties waarin (per saldo) een toename van stikstofdepositie plaatsvindt als situaties waarin de stikstofdepositie (per saldo) gelijk blijft of vermindert.

Bij activiteiten waarbij niet is gewaarborgd dat de stikstofdepositie gelijk blijft of vermindert (de tweede situatie) zoekt de PAS de oplossing in het creëren van een ontwikkelruimte. Deze ruimte kan gebruikt worden voor projecten die een plek in de PAS zelf krijgen⁴ als ook voor projecten die binnen de ontwikkelruimte in beheerplannen worden opgenomen.⁵ Daarmee wordt bevestigd dat de vraag naar de relatie tussen de PAS (inclusief ontwikkelruimte) en het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen op gebiedsniveau, cruciaal is.

Uiteindelijk moet op gebiedsniveau de vraag worden beantwoord of significante gevolgen (kunnen) worden veroorzaakt. Voor de uiteindelijke houdbaarheid van de PAS is daarom belangrijk dat de oordelen over het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen met zekerheid juist zijn. Dit lijkt ook het uitgangspunt te zijn bij de toedeling van ontwikkelruimte op

---

³ In een recente uitspraak heeft de ABRvS geoordeeld dat deze benadering onder voorwaarden kan. ABRvS, 16 maart 2011, 200909282/1/R2, nog niet gepubliceerd.

⁴ In de zin van art. 19kh, vijfde lid Nb-wet.

⁵ In de zin van art. 19km, eerste lid, Nb-wet.

grond van de PAS.⁶ In deze zin wordt met de PAS het voorzorgbeginsel van artikel 6, derde lid, van plan en project-niveau naar een hoger niveau (niveau van beheerplannen en de PAS) verschoven. Wanneer redelijke wetenschappelijke twijfel bestaat of het verdelen van ontwikkelruimte gepaard kan gaan met het realiseren van de instandhoudingsdoelstellingen, ontstaan juridische problemen. Dan kan immers niet met voldoende zekerheid worden geconcludeerd dat een plan of project geen significante gevolgen zal veroorzaken.⁷ Dit betekent ook dat niet te gemakkelijk omgegaan mag worden met onzekerheden binnen de PAS, omdat deze onzekerheden dan zullen doorwerken naar het plan- en projectniveau. Als het 'hand aan de kraan-principe' wordt toegepast, zal bij de stikstofproblematiek ook moeten worden aangegeven of er voldoende snel resultaat zal zijn bij het dichtdraaien van de kraan (voorkoming onomkeerbare gevolgen door na-ijleffecten).

In het licht van het voorgaande blijkt uit de beschikbare documenten niet afdoende wat de betekenis is van de PAS voor toekomstige plannen en projecten. Dit geldt zowel voor grote rijksprojecten, voor projecten die leiden tot een geringe toename van stikstofdepositie, als voor alle overige plannen en projecten waar stikstofdepositie een rol speelt. De wijze waarop 'ontwikkeldruimte' verdeeld gaat worden zodat op gebiedsniveau kan worden geconcludeerd dat er geen significantie gevolgen zijn, vraagt bijzondere aandacht. De Commissie adviseert om duidelijk te maken wat de PAS betekent voor de beoordeling van mogelijke significante gevolgen van de hiervoor genoemde plannen en projecten.

Geef aan hoe de PAS kan worden toegepast of moet worden gebruikt op gebiedsniveau en in hoeverre een Passende beoordeling op plan- en projectniveau nodig blijft.

2.3 Alternatieven

Referentie

Van groot belang is dat bij de bepaling van effecten en doelbereik een goede referentie wordt beschreven. Naast de huidige situatie is de autonome ontwikkeling van belang. De referentiesituatie is de huidige feitelijke situatie, plus dat deel van de vergunde situatie dat op korte termijn uitgevoerd wordt en de autonome beleidsontwikkelingen op basis van een realistische inschattingen van de effecten bestaande wet- en regelgeving (zie ook §2.8).

In de voorlopige PAS en in AERIUS zijn de huidige situatie en autonome ontwikkelingen op basis van zowel bestaande wet- en regelgeving als van de nog te realiseren infrastructuur verwoord en ingevoerd. In AERIUS ontbreekt nog een controlemogelijkheid en er zitten nog onvolkomenheden in (zie verder §2.5). De ecologische referentie van de Natura 2000-gebieden is globaal in de voorlopige PAS opgenomen en moet in de beheerplannen gebieds-specifiek worden beschreven.

---

⁶ Zo meldt de brochure voor de PAS (p. 10): "In de praktijk betekent toedelen: de mogelijkheid scheppen dat vergunningen worden verleend, wetend dat de stikstofdepositie die er het gevolg van is, de instandhoudingsdoelstellingen van Natura 2000 niet in gevaar brengt."

⁷ In uitzonderingsgevallen kan het 'hand aan de kraan-principe' worden gehanteerd, maar dit is geen alternatief voor de toepassing van het voorzorgbeginsel en kan niet te ruimhartig worden ingezet. Zie bijvoorbeeld voor de toepassingsmogelijkheden de Leidraad bepaling significantie van het Steunpunt Natura 2000.

Alternatieven

Voor het halen van de instandhoudingsdoelstellingen in stikstofgevoelige habitats zijn herstelstrategieën nodig en moet de stikstofdepositie omlaag. De herstelstrategieën zijn habitat- en soortspecifiek en vragen om een locatiespecifieke uitwerking. Op hoofdlijnen zijn de mogelijkheden beschreven. De Commissie verwacht dat de effectiviteit van intensiever beheer beperkt zal zijn. De aanpak van verdroging en extra investeren in natuur zijn andere maatregelen uit de herstelstrategieën waarvan de effectiviteit (op een dalende stikstofhoeveelheid) lokaal in beeld moet worden gebracht (zie verder §2.6).

Als het maximaal mogelijke is bereikt met de herstelstrategieën, zal de ontwikkelruimte geheel afhankelijk zijn van extra stikstofreducerende maatregelen. Stikstofreducerende maatregelen zullen een combinatie zijn van zowel generieke als locatiespecifieke maatregelen. Omdat de reductieopgave in verschillende gebieden bijzonder groot is, is het wenselijk om inzichtelijk te maken welke generieke maatregelen mogelijk zijn en welke reductie aan stikstofdepositie dit maximaal oplevert. Extra generieke maatregelen zijn beschreven in de voorlopige PAS, zoals aanscherpingen of versnelde uitvoering van emissie-eisen, met name in de landbouw of bijvoorbeeld extra investeringen in emissiearm openbaar vervoer en snelheidbeperkingen op snelwegen.

Afgezet tegen de referentie waarin de thans voorgenomen generieke maatregelen zijn opgenomen, maakt een alternatief met alle mogelijke generieke maatregelen de bandbreedte aan alternatieven inzichtelijk. Een alternatief met alle mogelijke generieke maatregelen geeft tevens aan welke opgave lokaal minimaal noodzakelijk is, het biedt informatie of generieke dan wel locatiespecifieke maatregelen het meeste (kosten)effectief zijn en hoeveel ontwikkelruimte mogelijk is.

Voor de wijze waarop vervolgens de verwachte ontwikkelruimte kan worden verdeeld noemt de voorlopige PAS de volgende varianten:

- Variant 1: met (relatief) veel ontwikkelruimte voor economie.
- Variant 2: die (relatief) meer bijdraagt aan het realiseren van de natuurdoelen.
- Variant 3: die tegemoet komt aan beide intenties.

Maak inzichtelijk welke generieke maatregelen mogelijk zijn en welke reductie aan stikstofdepositie dit maximaal oplevert. Hiermee wordt duidelijk welke opgave lokaal minimaal noodzakelijk is, het biedt informatie welke combinatie van generieke en locatiespecifieke maatregelen het meeste (kosten)effectief is en hoeveel ontwikkelruimte mogelijk is.

2.4 Doelbereik van de PAS, monitoring en maatregelen achter de hand

De PAS is een complex programma waarbij het doelbereik – behalen instandhoudingsdoelstellingen – pas na lange termijn wordt bereikt. Het lijkt daarmee onvermijdelijk – en ook wenselijk – dat dit programma na verloop van tijd zal worden aangepast aan nieuwe kennis en ontwikkelingen. Dit vraagt een monitoringsprogramma en instrumentarium voor tussentijdse aanpassingen die momenteel in de voorlopige PAS nog nauwelijks zijn uitgewerkt.

Daarbij valt het de Commissie op dat nergens een reële termijn wordt genoemd waarbinnen de instandhoudingsdoelstellingen gehaald worden. Duidelijk is wel dat in 2030 de doelen waarschijnlijk nog niet zijn gehaald.

Zoals hiervoor reeds is aangegeven is het creëren van ontwikkelruimte voor nieuwe economische ontwikkelingen alleen mogelijk als zekerheid bestaat dat op een nader te bepalen termijn de instandhoudingsdoelstellingen voor Natura 2000 behaald zijn. Indien aan het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen geen termijn wordt verbonden en geen tussendoelen worden geformuleerd, wordt de onzekerheid vergroot. Daarmee is ook minder overtuigend verdedigbaar dat plannen en projecten geen significante gevolgen in de zin van artikel 6, derde lid, van de Habitatrictlijn kunnen veroorzaken.

De 'wetenschappelijke twijfel' kan verder worden beperkt als de kans op het daadwerkelijk bereiken van de kritische depositieniveaus wordt vergroot door rekening te houden met de onzekerheden en door extra maatregelen achter de hand te hebben.⁸ Met een concrete eindtermijn, monitoring en een instrumentarium om tussentijds bij te sturen als de effectiviteit anders is dan vooraf voorspeld, kunnen onvermijdelijke onzekerheden, die in alle onderdelen van de PAS aanwezig zijn, het beste ondervangen worden. Het instrumentarium om tijdig te kunnen bijsturen zou in elk geval de volgende elementen moeten bevatten:

- de criteria op basis waarvan wordt besloten om extra of andere maatregelen te treffen;
- de diverse maatregelen die de overheden achter de hand hebben;
- wie de verantwoordelijkheid heeft voor het treffen van de diverse maatregelen;
- de afspraken, die zijn gemaakt om bepaalde maatregelen daadwerkelijk op tijd te nemen;
- de beschikbaarheid van budget om de betreffende maatregelen te treffen.

Geef zekerheid op welke termijn de instandhoudingsdoelstellingen worden behaald. Met een duidelijke termijn wordt de beoogde werking van de PAS meetbaar en toetsbaar gemaakt. Geef daarbij aan met welk instrumentarium (monitoring en maatregelen achter de hand) tussentijds kan/moet worden bijgestuurd indien doelbereik onvoldoende blijkt te zijn.

Doorkijk naar beheerplannen

Een verplichte doorwerking in de beheerplannen is onvoldoende om te verzekeren dat de maatregelen daadwerkelijk worden uitgevoerd. Hiervoor is ook nodig dat voldoende middelen beschikbaar zijn en dat deze ook daadwerkelijk (kunnen) worden aangewend. Geef ook aan of er nog andere toestemmingen nodig zijn voor uitvoering van de maatregelen, bijvoorbeeld van een ander bestuursorgaan of de eigenaar van de grond.

2.5 Invoergegevens en rekenmodule AERIUS

AERIUS is een instrument in de uitwerking van een gebiedsgerichte aanpak van de stikstofproblematiek. Ook is het een rekeninstrument ter ondersteuning van de vergunningverlening in het kader van Natura 2000. Met behulp van AERIUS kan de stikstofdepositie in de Natura 2000-gebieden en ontwikkelruimte worden gekwantificeerd en in kaart gebracht.

AERIUS start vanuit een aantal bronbestanden. Een centrale database bevat een grote verzameling aan geografische data, data over Natura 2000-gebieden (habitattypen) en emissiedata voor de sectoren landbouw, wegverkeer en industrie. De commissie constateert dat AERIUS een complex model is geworden met veel data en berekeningsmogelijkheden en vindt het daarom van groot belang dat er een duidelijke toelichting komt en dat in deze toelichting ook

---

⁸ Eendrachtig het advies van de Commissie Elverding, 2008. Sneller en beter. Advies van de adviescommissie 'Versnelling besluitvorming infrastructurele projecten'.

de (on)nauwkeurigheid van de rekenresultaten wordt beschreven. Voor de gebruikers moet de basis en de werking van het model navolgbaar zijn.

Bij het in beeld brengen van de bronnen is het van belang aan te geven wat de feitelijke emissie, de feitelijke emissielocatie is en wat de actualiteit is van de gegevens. Bekend is dat de gegevens over de bestaande emissies uit stallen (nog) niet betrouwbaar zijn, bijvoorbeeld omdat bedrijven geregistreerd staan op adressen waar niet de daadwerkelijke emissie plaatsvindt.⁹ In de praktijk blijkt ook een groot verschil in berekende emissies uit bijvoorbeeld de vergunningenbestanden en de diertelgegevens (LEI-CBS). De maximaal mogelijke emissie uit de vergunde situatie kan dus in belangrijke mate afwijken van de feitelijke emissie en de bestaande depositie doordat regelmatig meer dieren vergund zijn dan feitelijk worden gehouden (nog niet gebouwde stallen en gestopte bedrijven).

Geef specifiek in de PAS aan hoe wordt omgegaan met emissies uit het buitenland. Zijn hierover betrouwbare locatiespecifieke gegevens beschikbaar? Welke uitgangspunten worden gehanteerd voor emissietoename en afnames van buitenlandse bronnen?

Maak de gebruikte invoergegevens, de achtergronddocumentatie over de werking van het model AERIUS, de brongegevens, rekenregels en de (on)nauwkeurigheid van de rekenresultaten openbaar.

De verwachting is dat de kaartlaag met potentiële ontwikkelingsruimte een belangrijke rol gaat spelen in de ruimtelijke ordening, zoals bij bestemmingsplannen. Dit stelt hoge eisen aan het kaartbeeld. Geef in de PAS aan:

- hoe nauwkeurig de berekening van de potentiële ontwikkelruimte is en welke rechten ontleend kunnen worden aan bepaalde categorieën ontwikkelingsruimte;
- of de verschillende categorieën ontwikkelingsruimte vertaald kunnen worden in verschillende bestemmingen;
- hoe moet worden omgegaan met bedrijven die op de grens liggen van verschillende rastercellen en de overgang tussen de rastercellen.

Het correct weergeven van de potentiële ontwikkelruimte is essentieel voor het welslagen van de PAS.

Geef aan welke rechten kunnen worden ontleend aan de door het model AERIUS gegenereerde potentiële ontwikkelruimte.

2.6 Ecologische Herstelstrategieën

Voor het halen van de instandhoudingsdoelen zijn – naast andere maatregelen – verschillende beheer- en herstelmaatregelen nodig in de Natura 2000-gebieden. Hiervoor is (of wordt) per habitattypen en soort een herstelstrategie opgesteld.

---

⁹ Zie bijvoorbeeld rapport 'Grootschalige stikstofdepositie in Nederland – Herkomst en ontwikkeling in de tijd' van PBL, pagina 36.

Het valt de Commissie op dat voor gebieden waar op dit moment de stikstofdiscussie in ieder geval speelt de voorgestelde herstelstrategieën voor de verschillende habitattypen onzekerheden bevatten. Bijvoorbeeld voor een aantal habitattypen op de zandgronden¹⁰:

- Herstelstrategie H2310: Stuifzandheiden met struikheide: “Deze frequentie [van plaggen vaker dan eens per 30–40 jaar] zorgt ervoor dat de kans op succesvolle vestiging en voortplanting van typische soorten voorlopig lager is dan gewenst.”
- Herstelstrategie H6230: Heischrale graslanden: “Slechts een deel van de depositie verdwijnt uit het systeem door (intensivering van) regulier beheer. Een intensiever beheersysteem zou vermessing wellicht kunnen voorkomen, maar heeft al gauw neveneffecten die even schadelijk zijn als die van depositie (zaadzetting karakteristieke soorten niet meer gegarandeerd, verlies habitat karakteristieke fauna).”
- Herstelstrategie H6410: Blauwgraslanden: “Door het jaarlijks maaien en afvoeren verdwijnt slechts een deel van de depositie uit het systeem. Een intensiever beheersysteem zou met name vermessing wellicht kunnen voorkomen, maar heeft al gauw neveneffecten die even schadelijk zijn als die van depositie.”
- Herstelstrategie H3130: Zwakgebufferde vennen: “De verwijdering van organische sedimenten is vaak ook gunstig voor herstel van de fauna (Van Kleef, 2010), maar niet in alle gevallen.”

De opgestelde herstelstrategieën kunnen dus niet in alle gevallen de twijfel wegnemen dat verslechtering kan worden voorkomen en herstel op termijn haalbaar is, zeker niet voor de habitats van de zandgronden waar de problematiek het grootst is. Daarmee blijft er een geringe kans op significante gevolgen.

De effecten van herstelstrategieën hebben bovendien hun beperkingen. De suggestie dat meer beheerinspanning de instandhoudingsdoelen steeds dichterbij kunnen brengen ondanks een te hoge stikstofneerslag is voor de meeste habitattypen niet reëel. Aan het effect van elke maatregel zit een grens. Deze grens overschrijden door intensiveren van de maatregel betekent wellicht een lagere stikstofvoorraad in het systeem, maar betekent vaak schoksgewijze dynamiekverhogingen in het ecosysteem. Soorten kunnen daardoor jarenlang ter plaatse ontbreken en moeten van elders weer worden aangevuld. Herstelmaatregelen worden bovendien al decennialang toegepast. Alleen daarom zijn thans op vele plaatsen nog stikstofgevoelige habitats aanwezig. De Commissie betwijfelt of deze maatregelen nog veel verder kunnen worden geoptimaliseerd.

Een tweede probleem bij een blijvend te hoge stikstoflast is dat gemiddeld genomen het hersteleffect na een aantal jaren is uitgewerkt. Hooguit kan door herhaling het natuurkwaliteitsniveau worden gehandhaafd, maar niet verder worden verhoogd. Inschatting van de Commissie is dat dit punt bij de meeste habitats al snel wordt bereikt. Bij een nog grotere beheerinspanning kan het middel in veel gevallen erger zijn dan de kwaal.

De lijn van de ‘mitigatie door effectgerichte maatregelen’ in de grafiek op pagina 24 van de voorlopige PAS zal dan ook geen rechte stijgende lijn zijn, maar gemiddeld genomen een curve die met fluctuaties een horizontale asymptoot nadert. Daarbij is het de vraag is in hoeverre met bestaande maatregelen het maximum al wordt benaderd. Als eenmaal deze

---

¹⁰ Informatie afkomstig van de toolkit herstelstrategieën van de PAS-website van het ministerie van EL&I.

asymptoot bereikt is biedt alleen verlaging van de stikstofdepositie nog soelaas. De Commissie adviseert dan ook om de effecten van herstel- en beheermaatregelen op het verwijderen van stikstof uit het ecosysteem ten opzichte van de kritische depositiewaarden goed te kwantificeren zodat voor iedere habitat en de bijbehorende herstelstrategieën kan worden aangegeven hoe deze curve in de tijd verloopt.

Op hoofdlijnen is in de herstelstrategieën de effectiviteit van maatregelen aangegeven. Op gebiedsniveau zal dit uitgewerkt moeten worden en met aandacht voor de diverse Natura 2000-waarden die immers een gebiedsspecifieke reactie zullen vertonen op depositievermindering en herstelmaatregelen. Locatiespecifiek kunnen ook de herstelmaatregelen gekoppeld worden aan beheerplanperioden met tussendoelen en uiteindelijk een eindtermijn waarop de instandhoudingsdoelstellingen bereikt zullen zijn.

Kwantificeer hoeveel stikstof met de maatregelen in de herstelstrategieën periodiek uit het ecosysteem kan worden verwijderd. Houd er rekening mee dat de effectiviteit van extra beheer beperkt zal zijn omdat het beheer, om aantasting door te hoge stikstofdepositie te ondervangen, in veel natuurgebieden al geoptimaliseerd is en intensiever beheer de instandhoudingsdoelstellingen (verder) kan aantasten.

Deze kwantificering versterkt de noodzakelijke onderbouwing voor ontwikkelruimte in situaties waarin het verslechteringproces nog niet is gestopt. Daarbij zal onderbouwd moeten worden hoe wordt gewaarborgd dat Natura 2000-waarden niet tussentijds verdwijnen.

Andere maatregelen

Naast stikstofreducerende maatregelen zijn voor het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen andere maatregelen van belang. In de voorlopige PAS en in de herstelstrategieën worden hydrologische maatregelen meegenomen. Ook de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) wordt in §2.2 van de voorlopige PAS kort benoemd. De EHS vormt de ruggengraat van het Nederlandse natuurbeleid. Voor het behalen van de Natura 2000-doelen ligt ook buiten de Natura 2000-gebieden een grote opgave.¹¹ De voorgenomen herijking van de EHS¹² kan leiden tot een verdere verslechtering van de natuurkwaliteit die op basis van de Europese Vogel- en Habitatrichtlijnen moet worden beschermd. Zeker in combinatie met herstelmaatregelen moet migratie van soorten worden gegarandeerd, omdat habitats en soorten soms lokaal verdwijnen. Het (versneld) realiseren van de EHS garandeert aanvoer van flora en fauna en geeft dus een positief effect op het behalen van instandhoudingsdoelstellingen voor habitattypen en soorten die tevens gevoelig zijn voor stikstofdepositie. Daarmee zal eerder en mogelijk meer ruimte ontstaan voor (nieuwe) economische activiteiten (zie ook §2.7).

Geef ook aan hoe wordt gekeken naar de mogelijke effecten van de PAS op andere Natura 2000-waarden dan de stikstofgevoelige waarden. Wordt op gebiedsniveau bijvoorbeeld nagegaan in hoeverre de maatregelen die behoren bij de herstelstrategieën mogelijk nadelig zijn voor andere Natura 2000-waarden?

---

¹¹ Alterrapport 1835.

¹² Herijking van de Ecologische Hoofdstructuur, Quick Scan van varianten. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, februari 2011, PBL-publicatienummer: 500414007.

Geef op hoofdlijnen aan welke andere dan de in de herstelstrategieën genoemde maatregelen mogelijk zijn om de instandhoudingsdoelstellingen te behalen en hoe deze maatregelen het doelbereik van de PAS kunnen ondersteunen. Geef daarbij in het bijzonder aan hoe de ecologische hoofdstructuur bijdraagt aan het behalen van de doelstellingen van de PAS en wat het versneld dan wel vertraagd realiseren van de ecologische hoofdstructuur betekent voor het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen en daarmee voor de PAS.

2.7 Economische ontwikkelruimte

Bepaling ontwikkelruimte

Als uitgangspunt voor ontwikkelruimte gaat de voorlopige PAS uit van een daling van de depositie die sneller gaat dan strikt noodzakelijk is voor behoud en/of herstel van de instandhoudingsdoelstellingen. Eenmaal vergeven ruimte kan niet aan een ander initiatief worden gegeven. Als de afname van de stikstofdepositie tegenvalt, gaat dat dan ten koste van de ontwikkelruimte of moeten er – voor zover nog mogelijk – aanvullende maatregelen worden getroffen (zie ook §2.4). Niet bij alle typen activiteiten kunnen achteraf aanvullende maatregelen worden getroffen.

Verdeling ontwikkelruimte

Naast bestaande activiteiten wordt in de voorlopige PAS aangegeven dat ontwikkelruimte aan een groot aantal (rijks)projecten wordt toebedeeld. In de voorlopige PAS worden in ieder geval genoemd alle industrie-, verkeer- en vervoer- inclusief MIRT- en NSL-projecten. De vraag is hoeveel extra emissie en depositie deze projecten zullen genereren en hoeveel ontwikkelruimte er feitelijk zal ontstaan voor deze projecten.

Geef een locatiespecifieke inschatting – inclusief onzekerheid – van de stikstofdepositie van plannen en projecten die in de PAS worden ‘opgenomen’ (op rijksniveau of in beheerplannen).

Bij de uitwerking van deze plannen en projecten zal getoetst moeten worden of de depositie binnen de ontwikkelruimte blijft, anders zijn significante gevolgen niet uit te sluiten. Geef daarbij aan hoe de verdeling van de ontwikkelruimte op rijksniveau en lokaal niveau wordt afgestemd.

Geef daarbij tevens aan in hoeverre het de bedoeling is om plannen en projecten waarvoor een Passende beoordeling nodig is¹³ op enig moment te toetsen op het al of niet kunnen veroorzaken van significante gevolgen, van stikstofdepositie of andere gevolgen.

Een bijzonder aandachtspunt is de verdeling van de ‘depositievermindering’ tussen natuur en economie. De beschikbare ruimte voor economische ontwikkeling zal immers vooral afhankelijk zijn van aard en omvang van de ecologische opgaven in concrete gebieden. Indien bijvoorbeeld verslechtering nog niet is gestopt en de betreffende waarden ook om andere redenen onder grote druk staan, zal een toedeling van de depositievermindering aan economische ontwikkelingen moeilijker verdedigbaar zijn dan in een situatie waarin het proces van

¹³ Ingevolge art. 19kh, vijfde lid van de Nb-wet.

herstel al duidelijk gaande is en de behalen van de instandhoudingsdoelstelling binnen bereik komt. Daarbij komt dat op een zeker moment de maximale bijdrage van een herstelmaatregel aan de stikstofopgave is bereikt. Vanaf dat moment dient 100% van de depositievermindering om de instandhoudingsdoelstellingen te halen, voor rekening te komen van de economie (zie ook §2.3).

Provinciale verordeningen stikstof

Met de invoering van de Crisis- en herstelwet is in de Nb-wet 1998 de mogelijkheid opgenomen voor provincies om een systeem van saldering van stikstofdeposities in Natura 2000-gebieden in te voeren.¹⁴ Verschillende provincies hebben dit op verschillende manieren uitgewerkt. Zo is in Noord-Brabant en Utrecht de verordening in werking getreden met bijbehorende depositiebank. In Overijssel en Gelderland zijn verordeningen in voorbereiding met een andere systematiek.

Deze verordeningen verwijzen voor de ecologische onderbouwing naar de herstelstrategieën zoals die nog in ontwikkeling zijn voor de PAS. De vraag is of de aanpak in de verordeningen samengaat met de werkwijze zoals de PAS beoogt. Voor de werkbaarheid van de PAS op lokaal niveau zou de PAS daar leidend in moeten zijn. Zeker waar het gaat om activiteiten met provinciegrensoverschrijdende effecten is een eenduidige werkwijze te prefereren.

Zorg voor een afstemming in systematiek tussen de PAS en de provinciale stikstofverordeningen zodat een eenduidig en werkbaar instrumentarium ontstaat. Dit is met name van belang voor activiteiten met provinciegrensoverschrijdende effecten.

Reservering ontwikkelruimte voor 'niet in betekende mate projecten'

Om voor projecten met een relatieve kleine depositie de regeldruk te verkleinen wordt een drempelwaarde bepaald waar onder geen nadere onderbouwing voor de vergunningverlening noodzakelijk is, de zogenaamde 'niet in betekende mate projecten' (NIBM). De drempel voor NIBM kan per gebied worden bepaald. Dat betekent dat de drempelwaarde per gebied kan en zal verschillen. Van belang is om te bepalen welk gedeelte van de ontwikkelruimte wordt gereserveerd voor NIBM projecten.

Waarborg dat een 'niet in betekende mate'-vrijstelling (bijvoorbeeld verankerd in provinciale verordeningen) binnen de ontwikkelruimte valt, zodat met zekerheid gesteld kan worden dat de betreffende activiteiten ook door cumulatie geen significante gevolgen kunnen veroorzaken.

2.8 Onzekerheden

De PAS en het doelbereik van de PAS kent vele onzekerheden. Dat is onvermijdelijk gezien de veelheid aan verschillende type informatie, maatregelen en de lange termijn waarop resultaten verwacht worden. De bestaande onzekerheden staan echter in contrast met de vanuit de natuurwetgeving vereiste juridische eis dat er wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel mag bestaan dat er geen schadelijke gevolgen voor de natuurlijke kenmerken voor

---

¹⁴ Artikel 19ke, tweede lid jo, artikel 19kf, tweede lid, Nb-wet 1998.

Natura 2000-gebieden zijn (zie ook paragraaf 2.2 en 2.3). De vraag volgens de Commissie voor de PAS is om:

- de onzekerheden van de verschillende invoergegevens, berekende deposities en kritische depositiewaarden van de PAS duidelijk in beeld te brengen¹⁵;
- aan te geven wat de gevolgen zijn indien de economische groei hoger of lager uitkomt dan 2,5% per jaar waarmee nu wordt gerekend en de regionale verschillen die kunnen optreden;
- rekening te houden met het gegeven dat de effectiviteit van veel beheermaatregelen berust op vuistregels en hypothesen en plaatsafhankelijk zijn;
- bij de berekeningen met AERIUS te voorkomen dat niet alle bronnen worden meegerekend of dat dubbelstellingen van projecten en/of maatregelen optreden;
- rekening te houden met het gegeven dat de effectiviteit van maatregelen in de praktijk lager kan zijn dan van te voren verwacht;¹⁶
- rekening te houden met het gegeven dat voorgenomen beleid en regelgeving in de praktijk vaak een langere implementatietijd vergen dan van te voren wordt aangenomen.

De manier om om te gaan met onzekerheden is volgens de Commissie het hanteren van realistische uitgangspunten, die gezien de natuurwetgeving eerder aan de voorzichtige kant zouden moeten liggen, een goede monitoring en maatregelen achter de hand. Met de raming van het scenario met hoge economische groei wordt verwacht dat er een reële kans is op meevallende emissieontwikkelingen. Er wordt daarmee volgens de voorlopige PAS een 'buffer' gecreëerd voor eventuele tegenvallers. De voorlopige PAS bevat echter ook onzekere ontwikkelingen die ongunstig voor de depositieafname kunnen uitwerken¹⁷:

Maak helder hoe tussentijds het functioneren van de PAS beoordeeld kan worden en geef aan met welk instrumentarium (monitoring en maatregelen achter de hand) tussentijds kan/moet worden bijgestuurd indien het doelbereik onvoldoende blijkt te zijn. Hiermee kunnen onvermijdelijke onzekerheden het beste ondervangen worden.

De kwaliteit van de NSL-monitoringstool

De gegevens van de NSL worden gebruikt voor de PAS. In zijn recent uitgebrachte rapport 'Nulmeting van het NSL-monitoringsprogramma. Analyse van de uitgangssituatie van het Nationaal Samenwerkingsprogramma Luchtkwaliteit (rapport 680712001/2010)' concludeert het RIVM:

1. dat de kwaliteit, volledigheid en onzekerheid van de invoergegevens in het algemeen met het huidige systeem niet kan worden vastgesteld. De geleverde onderbouwing voor verschillende in de rekenresultaten verwerkte maatreegeffecten is slechts beperkt verifieerbaar. In enkele gevallen worden resultaatverplichtingen voor lokale knelpunten gegeven in plaats van concrete maatregelen. De haalbaarheid van zowel deze resultaatverplichtingen als gehanteerde maatreegeffecten kan niet worden vastgesteld;

---

¹⁵ Nadere informatie over onzekerheden in berekende deposities en kritische depositieniveaus is te vinden in de publicatie 'Grootschalige stikstofdepositie in Nederland' van het PBL en RIVM (Velders et al., 2010).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld NSL monitoring, Euro-5, normering.

¹⁷ Zoals behalen NEC-richtlijnen, effectiviteit Euro-VI-normen en vrijgeven melkquota.

2. dat de resultaten van het rekensysteem een aanzienlijke onzekerheid kennen. Daarom is het niet mogelijk om met zekerheid uitspraken te doen over het al dan niet halen van de grenswaarden in een toekomstig jaar. Het systeem van monitoring anticipeert slechts beperkt op de onzekerheden in de resultaten. Het verdient dan ook aanbeveling om het beleid te richten op streefwaarden die onder de grenswaarden liggen, of om maatregelen te overdimensioneren. Hiermee neemt de kans dat feitelijk aan de grenswaarden zal worden voldaan toe.

Nu de monitoring van het NSL een prominente rol heeft als onderbouwing voor het behalen van grenswaarden en ook voor de PAS als uitgangspunt wordt gebruikt, is het van groot belang om de kwaliteit van de monitoring, rekenmethoden, randcondities en benodigde invoer continu te bewaken en te verbeteren. Het RIVM adviseert dat er een goede en openbaar beschikbare onderbouwing moet komen van de gebruikte verkeersmodellen en bijbehorende inputgegevens. Voor het PAS komen daar de gegevens van landbouwkundige en industriële activiteiten en effecten van maatregelen bij. Ook zal onafhankelijke controle van de gebruikte modellen en inputgegevens (inzicht in) de kwaliteit kunnen vergroten, aldus het RIVM.

Leer van de lessen van het NSL om het model AERIUS van de PAS te verbeteren.
--

3. Consequenties van de PAS

3.1 Milieugevolgen van de PAS

De PAS heeft niet alleen consequenties voor Natura 2000 habitats en soorten die gevoelig zijn voor stikstofdepositie, maar geeft tevens richting aan de inrichting van Nederland en de daarbij behorende gevolgen voor andere milieuaspecten. De Commissie adviseert in (een plan-MER bij) de PAS de gevolgen inzichtelijk te maken op:

- **Bodem en water:** Verdroging en/of vernatting van gebieden als gevolg van keuzes in de PAS voor herstelmaatregelen of concentratie van activiteiten op specifieke locaties. Wat is de samenhang met maatregelen uit de Kaderrichtlijn water en de *sense of urgency* gebieden?
- **Natuur:** Wat zijn de gevolgen voor andere dan de voor stikstof gevoelige natuur in de Natura 2000-gebieden? Zowel andere natuur binnen de Natura 2000-gebieden als natuur buiten de Natura 2000-gebieden, EHS en het overige landelijke gebied.
- **Landschap:** In hoeverre vallen gebieden waar ontwikkelruimte is voorzien samen met bijzondere en beschermde landschappen? Wat zijn de gevolgen voor cultuurhistorische waarden in bredere zin?
- **Gezondheid:** Verplaatsingen en nieuwe activiteiten, zeker als deze nabij gevoelige bestemmingen komen, hebben invloed op de lokale luchtkwaliteit, de geursituatie, geluidbelasting en zoönoses. Valt het creëren van ontwikkelruimte voor activiteiten te rijmen met andere wetgeving op het gebied van gezondheid en luchtkwaliteit?
- **Klimaat:** Voorkomen broeikasgasemissies: Welk energieverbruik en emissie van broeikasgassen behoort bij de keuze van de in de PAS opgenomen maatregelen en bij de economische ontwikkelruimte? Denk bijvoorbeeld aan het hoge energiegebruik van luchtwassers. Welke energiebesparende maatregelen en technieken zijn mogelijk/kiest men voor?

Adaptatie: Zijn de locaties waar economische ontwikkeling mogelijk wordt gemaakt voldoende robuust om de effecten van klimaatveranderingen te kunnen opvangen?

Beschrijf (in een plan-MER) de (milieu)gevolgen van de PAS. Denk aan de gevolgen voor andere natuur dan Natura 2000, gevolgen voor gezondheid (lucht, geluid, geur) door verplaatsing van activiteiten naar dorpen en steden, aantasting van waardevolle landschappen als gevolg van verplaatsing van activiteiten en energieverbruik.

3.2 Plan-MER

Het doel van m.e.r. is om het milieubelang een volwaardige plaats te geven in de besluitvorming over activiteiten met mogelijk belangrijke nadelige gevolgen voor het milieu. De Plan-m.e.r.-plicht geldt voor wettelijk verplichte plannen die kaderstellend zijn voor m.e.r.- (beoordelings)plichtige activiteiten en voor plannen waarvoor volgens de Natuurbeschermingswet 1998 een Passende beoordeling moet worden opgesteld. Afhankelijk van hoe verplichtend de maatregelen in de PAS zijn voor de uitwerking op regionaal of lokaal niveau, zal de PAS plan-m.e.r.-plichtig zijn. Ongeacht de wettelijke verplichting kan 'vrijwillig' een MER worden opgesteld.

De Commissie adviseert om na te gaan in hoeverre de PAS kaderstellend en verplichtend is en daarmee de PAS plan-m.e.r.-plichtig is. Beargumenteer in de PAS de overwegingen voor het al dan niet opstellen van een plan-MER voor de PAS.

BIJLAGE 1: Projectgegevens advisering

Activiteit:

Het ministerie van EL&I heeft de Commissie voor de milieueffectrapportage gevraagd te adviseren over de Programmatische Aanpak Stikstofdepositie (PAS). De PAS beoogt een duurzame economische ontwikkeling en herstel samen te laten gaan met het realiseren van de natuurdoelen voor Natura 2000. Dit advies geeft aanbevelingen voor het opstellen van de definitieve PAS die volgens planning in het najaar 2011 gereed moet zijn.

Procedurele gegevens:

aanvraag advies bij de Commissie m.e.r.: 11 mei 2011

advies uitgebracht: 30 juni 2011

Samenstelling van de werkgroep:

Per project stelt de Commissie een werkgroep samen bestaande uit enkele deskundigen, een voorzitter en een werkgroepsecretaris. De werkgroepsamenstelling bij het onderhavige project is als volgt:

ir. C.J.M. Anzion

dr. mr. C.J. Bastmeijer

drs. B.F.M. Beerlage (werkgroepsecretaris)

ir. J.A. Huizer

drs. S.R.J. Jansen

ir. N.G. Ketting (voorzitter)

ir. J. Termorshuizen

drs. R.A.M. van Woerden

Betrokken documenten:

De Commissie heeft de volgende documenten betrokken bij haar advisering:

- 'Het Voorlopige Programma Stikstof', ministerie EL&I, 28 juni 2010;
- Notitie 'Opzet en uitvoering PAS Fase III', ministerie EL&I;
- Handleiding 'Toepassing PAS-instrumenten t.b.v. Fase III: gebiedsgerichte uitwerking', ministerie EL&I;
- Notitie 'Juridische aspecten van de Programmatische Aanpak Stikstof', ministerie EL&I, werkdocument 13 oktober 2010;
- Nota 'Werkhypothese voor bepalen ontwikkelruimte in Fase III', ministerie EL&I, 24 maart 2010;
- Notitie 'Juridisch houdbare ecologische toets PAS maatregelenpakket', ministerie EL&I, 29 april 2011;
- Rapport 'Stikstofdepositie en Natura 2000. Een rechtsvergelijkend onderzoek', Universiteit Maastricht/Alterra, 6 mei 2011.

Via internet beschikbare gestelde informatie:

- Model AERIUS 1.1
- Documenten Herstelstrategieën: Algemeen versie 13 april 2011, met uitwerkingen op landschapsniveau en per habitatype.

Advies over de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS)

De programmatische aanpak stikstof (PAS) is een middel om de impasse tussen economische ontwikkeling en natuurbescherming op te lossen. De Commissie voor de m.e.r. adviseerde over fase III van de PAS. Zij vindt het een juiste en werkbare aanpak. Zij adviseert de definitieve PAS concreet te maken, zodat de impasse tussen economische ontwikkeling en natuurbescherming daadwerkelijk wordt doorbroken.

ISBN: 978-90-421-3335-8

Commissie voor de
milieueffectrapportage

Arthur van Schendelstraat 800 Utrecht

T 030 - 234 76 66

F 030 - 233 12 95

E mer@eia.nl

w www.commissiemer.nl

